

УДК 340 (477)

Лобода Ю.П.

ЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОГО ДОСВІДУ ЛИТОВСЬКОЇ ДОБИ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

У науковій статті автор розглядає Литовську добу як фундаментальний матеріал для формування та розвитку правової традиції українського народу. Правовий досвід, що сформувався в цей час, слугує необхідним компонентом для формування етноправового стереотипу поведінки, який в свою чергу, визнає неповторність та унікальність українського народу.

Ключові слова: правова традиція, правовий досвід, правова культура, Литовська доба, український народ.

Правовий досвід Литовської доби став вихідним матеріалом для формування етноправового стереотипу поведінки, який визначає сучасну ідентичність українського народу

Метою даної статті є визначення ролі Литовської доби, її конкретно-історичних особливостей для становлення і розвитку правової традиції українського народу.

Під правовою традицією українського народу ми розуміємо генетичні, логічні та історичні суперечності, які рухають розвиток правової системи. Правова система є формою існування правової традиції за конкретно-історичних обставин місця і часу, її сутність складає домінуючий стереотип правової поведінки.

Дана проблематика в контексті дослідження різних епох та виділення їх значення для становлення і розвитку вітчизняної правової традиції займала важливе місце у працях О. Атоян, І. Собестіанського, П. Чубинського, М.Гримич, М.Іванішева, О.Левицького та багатьох інших вчених.

Правова традиція є елементом етнонаціональної культури, визначає етнонаціональну специфіку, властиву, так чи інакше, українському народові упродовж всієї його історії. І тому суть питання полягає не у підході до дослідження (державницький, культурно-історичний тощо), а у різних об'єктах дослідження: обґрунтована нами категорія правової традиції відображає набагато глибші пласти соціальної реальності, ніж поняття про систему права чи конкретно-історичні різновиди держав, на території яких відбувався етногенез українського народу у ті періоди, коли він не мав власної державності. Попри це, народ зберігав свою етносоціальну унікальність, зокрема завдяки безперервності правової традиції, а також ерелігійних, обрядових, побутових, виробничих (насамперед сільськогосподарських) традицій.

Правова традиція є, таким чином, закономірністю становлення правової сфери буття народу, що відображається у знятому вигляді у цій сфері такою, якою вона є на даний час.

Гіпотезу про існування кореляції між двома лініями розвитку – етнічного та правового, зокрема з огляду на нерозривний зв'язок власне етнічного та правового стереотипів поведінки, зокрема з огляду на ціннісно-сміслову, аксіологічне

навантаження останнього, - адже саме ціннісні орієнтири та уподобання і становлять ядро, стрижень етнічного стереотипу поведінки.

У до- та ранньоіндустріальних, перехідних суспільствах правова система завжди об'єднує дві підсистеми, два різних правопорядки, які доповнюють один одного і співіснують на одній території, в одному суспільстві. Перша стосується життя панівних верств суспільства та задоволення загальнодержавних потреб (оборона, економічна та військова мобілізація). Ця підсистема орієнтована на письмове позитивне право. Друга підсистема – це реальний правопорядок, який існує у народному житті. В тій частині, в якій держава чи панівні верстви не зацікавлені витратити сили та ресурси на правове регулювання відповідних правовідносин, суспільні відносини регулюються правовим звичаєм, тобто звичаєвими нормами поведінки, санкціонованими (хоча б пасивно, шляхом невтручання у справи сільської громади) державою. Саме друга підсистема правової системи найбільше впливає на всю правову історію народу, оскільки саме в ній у кінцевому підсумку формується етноправовий стереотип поведінки, який становить сутність правової системи і визначає її подальший розвиток. Єдність етноправового стереотипу правової поведінки визначає єдність двох підсистем в одній правовій системі, оскільки і панівна частина суспільства, і народна маса належать до одного й того ж етнічного масиву. Єдність етнічноправового стереотипу поведінки всіх частин суспільства, яке досягло правового рівня розвитку соціальної організації, і є реальною основою його правової цілісності.

Відтак значення правового досвіду Литовської доби виходить за межі застосування окремих законодавчих актів, зокрема Литовських статутів, і розглядається нами як соціонормативна культура того етнічного субстрату, з якого постав сучасний український народ. „Козаччина” інтерпретується нами як стадія етногенезу, на якій етноправовий стереотип поведінки Литовської доби був трансформований у той стереотип поведінки, суперечності якого і сьогодні визначають сутність правової системи України.

Нижче ми проаналізуємо погляди двох вчених, які працювали на Західній Україні і розробляли проблему наступності правового розвитку в аспекті, близькому до того, який нас цікавить.

Ілля Кокорудз та його праця “Взаємини між старорускими законодайними памятниками” (Львів, 1899). Професор цісарсько-королівської академічної гімназії у м. Львові І. Кокорудз поставив перед собою завдання виявити зв'язок права давньоруської та Литовської доби. При цьому цей вчений, на наш погляд, сформулював універсальні для порівняльно-правового аналізу такого типу положення, котрі не втратили актуальність і сьогодні.

Витоки правової традиції українського народу цей вчений вбачає саме у Руській Правді: “ А наколи до того приймемо за певну річ, що в Правді Рускій находимо передовсім скодифіковане питоме руске право звичаєве, що Правда Руска стояла на вишині своєї задачі і що вона в протягу довгого часу вкоренилася і перейшла –так би мовити – в кров рускої суспільності, то не можна і не подумати, що Правда Руска мала свій вплив і то могутній на кодифікування також і пізніших законодатних пам'ятників, укладених хоть би навіть не-Русинами для підбитої Руси. І противно, коли добачимо в пізніших законодатних кодексах, - от приміром, в “Статуті Литовскім” – духа правних інститутів Правди Рускої, то найдемо виразний доказ на висоту питомої культури Русинів за часу Ярослава Мудрого, ініціатора кодифікації “Правди Руської”, -

культури, що відбилася голосним відгомонам навіть в тих пізніших часах, коли Русь-Україна підпала під великий безпосередній вплив чужої а разом – так би мовити – государственної культури” [1, с. 2, ч. 1].

І. Кокорудз вказує і на інші джерела “староруського” права: “Звісно, що Правда Руска займається правом карним, судовим провадженням, правом спадкоємства, а нічого не згадує про справи життя подружнього ні про відносини мужа до жени, ні про можливість розводу ні про інші подібні діла. Не сталося це випадково. Це бо існувало інше право, котре віддавало цього роду справи, цебто безпосередньо пов’язані з законами церковними, під суд духовний; цей же керувався при вирішенні таких справ окремими законами” [2, с. 9 ч. 1]. Серед таких законів І. Кокорудз називає “Кормчу книгу” або “Номоканон”, укладений Іваном Схолястиком “при устроюванні єрархії і церковних уставів у народу, щойно наверненого на християнську віру”, а згодом “довершений патріархом Фотієм і його наслідником, котрі були заснованиками всхідної єрархії в Болгарії” [3, с. 9 ч. 1].

Правова традиція Київської Русі, на думку І. Кокорудза, здійснила визначальний вплив на Литву: “Підбита Русь цілу на тодішній час високу свою культуру і просвіту понесла і на Литву. Литовські пануючі і литовська шляхта прийняли руску віру, руский язик на дворі, в суди, законодавство і дипломатію. Рускі політичні інститути стали Литовськими. Руске законодавство перейшло готове на Литву і зіллялося з старими литовськими звичаями. Вплив руського права ішов на Литву так через южну Русь посредством Правди Рускої, як через Білу Русь посредством Статута Псковського. Не дивно отже, що так Статут Казимира як і Статут Зигмонта засновані у найбільшій частині на Правді Рускій, вийнявши постанови, котрі відповідають питомим звичаям литовським, і устами, котрі повстали внаслідок злучення Литви з аристократичною Польщею і внаслідок змагань Польщі до унії” [4, с. 12 ч. 1].

І. Кокорудз про характер “руського” права. Однією з найбільш довершених у наукознавчому аспекті, за науковим рівнем виконання, в аналізованій нами роботі є характеристика давньоруського права відповідної правової системи з позицій порівняльного правознавства та теорії правових систем (параграф 3 ч. 1 роботи).

І. Кокорудз виокремлює такі основні ознаки давньоруського права:

- демократичність: “Усі установи мають на цілі підпирати інтереси вільних горожан, вимірюючи всім класам вільних мешканців рівне право. Тим оно різне від польського, котре старалося одну часть населення а то шляхту, наділяючи її більшими привілеями та пільгами, ніж інших горожан, винести понад інші стани...” [5, с. 13 ч. 1];

- справедливість, розумність, чуйність: “Всі постанови основує на справедливості, котрою мірить всякі зобов’язання сторін. Оно пособляє зносинам торговельним і промисловим... з заграницею, у-внутри же дбає про процвітання рільництва і господарства... По служности робить воно громаду відповідальною за громадянина (для І. Кокорудза – громадянин – член громади. – Ю.Л.), вітця за сина, пана за слугу, з початку безумовно, а відтак лише тоді, коли був домисл, який виступок з їх причини стався. По справедливості означає оно за різні переступства одвітні карі” [6, с. 13, ч. 1]; на відміну від прав франків чи готів, у русинів були такі норми, які Русинам і історії найдавніших славянських праводавств запевнили безсмерту славу, так, як они-ж й найпросвіщенішим вікам честь могли би. Ними єсть права, з котрих проглядає велике чувство, або розум, або справедливість. Так, приміром, в параграфі 13 кара за невірність убиту єсть більша, чим за невірника, бо жєнщина слабосильна не може

боронитися; в параграфі 17 при обвинуваченнях засуджується в недостатку свідків обвинюючого, а не обвинуваченого на пробу заліза або води, як-то і право салійське каже; в параграфі 51 пробивається гарне свійство гостинності і пошанування прав гостя-чужинця; себо такого малося скорше заспокоїти в довгах, ніж горожанина” [7, с. 15 ч.1]. Цікаво, що справедливості І. Кокорудз розглядає загалом як засаду будь-якого обов’язку сторін; як турботу позитивного права про економічний розвиток народу (економічність права як елемент, ознака та передумова його справедливості); як відповідальність, хоча й обмежену, одних осіб, які впливають на поведінку інших (“по служности”), за вчинки інших осіб; як відповідність покарання вчиненим проступкам; як соціальна справедливість та соціальний захист (особливий захист прав вдів, сиріт);

- соціальність і гендерна рівність: “В параграфах 93, 94, 95 і 96 говориться про опіку сиріт і признається наймолодшому синові, як найслабшому, посілість по родичах, управильноються відносини між пасербами з мачухою, не даючи сеї кривдити” [8, с. 15 ч. 1]- повага до честі і особистої свободи вільної людини: “Високо отже єсть розвинене поняття про личну волю і честь свобідного чоловіка в Правді Рускій” [9, с. 14, ч. 1]; “Найвисшою карою є утрата волі..., що само вже показує о високій культурності того права, позаяк воно свободу личну так високо цілило, що її аж за найбільші проступки відбирало” [10, с. 13 ч. 1]; “Не менше характеризує руске право та обставина, що воно вірить в честь горожанина свобідного так далеко, що при складанні ним свідоцтва в суді вірить в голословне зізнання його, бо дуже рідко каже зізнання підтверджувати присягою. Се бо взивати ім’я Боже при присягах боялися Русичі так само, як і надодрянські Славяни, а то, щоб його не зневажати” [11, с. 14, ч.1];

- значний вплив християнської культури;

- національний характер, самостійність і незалежність від інших правових традицій: “Найзнаменитішою прикметою руского права, а іменно Правди Рускої є самостійність, самотворчість і независимість від яких інших праводавств. Правда Руска єсть... плодом звичаїв краєвих” [12, с. 14 ч. 1]. Цим І. Кокорудз констатує існування у давньоруського етносу власної, ендегенної у своїй основі та культурно-історичній сутності правової традиції;

- нектасовість, всестановість (народність): У цьому зв’язку І. Кокорудз висуває принципову тезу про відмінність правової традиції Рускої Правди від західних правових систем того ж періоду: “Вправді на-внї здається, що віє з неї духом західного законодавства, духом феодалізму і становості, поближче приглянутись, - то не добачимо ніякої чужини: феодалізму ані сліду, лише управильнене відносин поміж паном з рабом. Про становість же дається хіба тільки те запримітити, що Правда Руска увзгляднила тодішній дійсний стан на Руси і різні ступені між боярами. Станів і каст віддільних, відмежених правом, в собі замкнених, як то було на Заході, не видно в Правді Рускій” [13, с. 14-15, ч. 1];

- національна мова правотворчості та техніко-юридична досконалість як характеристики форми права та ознаки його доступності: “щодо внішньої форми замітити належить, що постанови Правди Рускої є коротко і ясно висказані. На одній тільки Руси писано в часи утворення Правди Рускої права в матірній мові. Не дивно, що утворилася так вчасно техніка права, хоча з причини недостатку науки права не виобразувалася так, як треба” [14, с. 15 ч. 1].

Порівняльно-правознавчий аспект у праці І. Кокорудза виявився в тому, що він порівняв руське право з правом польським та литовським – тими правовими системами, у взаємодії з якими розвивалася вітчизняна правова традиція у XIV-XVI ст.

Могутня правова традиція русько-литовського права виявила себе в тому, що “вже та сама обставина, що так часто перероблювано Статут Литовський, вказує на змагання польської шляхти, примінити давні закони литовські і литовсько-руські, що мали джерелом Правду Руску, чимраз більше до конституції польської держави й до шляхотських аристократичних поглядів...Чим пізніша була редакція (Литовського Статуту. –Ю.Л.), тим більше мала змін і новостей, тим більше різнилася від Правди Рускої. Се було причиною, що Статут Литовський третьої редакції був негодний для Руси з причини великої його відстані від Правди Рускої, з котрої правами і духом русин був живий. Тому-то Україна і Волинь придержувались другої редакції Статуту” [15, с. 22 ч. 1].

Дослідження дало І. Кокорудзу підстави для такого узагальнення: “Показує-сь виразно, що послідне звено того ланцюга, себ-то Статут Литовський, в тих-то повноше наведених карних і цивільних постановах, від котрих відлучено тоті розділи та артикули, що увійшли в Статут Литовський внаслідок політичних обставин, викликаних злукою Литви-Руси з аристократичною Польщею, зовсім не єсть самостійним, новим, відрубним законодавством, котре б зірвало звязь зі звичаєвим правом та писаними законами, витвореними давньою цивілізацією і культурою на Україні-Руси, а котре б противно- оперлося тільки на духових продуктах польської культури” [16, с.47 ч.2].

Історико-правова концепція М. Чубатого. М. Чубатий так визначає поняття історії права: “Історія права є то проте наука, що подає нам розвій правних понять у якогось народу, а кождому стає ясно, що научне трактовання позитивного права вимагає конечно знання його історичного розвитку” [17, с. 8 вступу]. Цей учений зазначає, що історія права як наука виникла лише у першій половині XIX ст.

Для нас важливим є, з огляду на предмет нашого дослідження, як М. Чубатий визначав історію українського права як науку: “В поняття історії українського права входять три складові поняття: історії, права і поняття український...Та нам в науці історії права не ходить о історію українських правних норм або історію правних норм серед українського. Се послідне поняття слова український може бути у сім приміненню двояко зрозуміле. Можна думати тут про історію права, що обовязувала на Україні а історію тих правних норм, які створив сам український народ отже про історію українського національного права. Ми маємо на думці сей другий спосіб понимання а предметом наших студій буде якраз історія українського національного права” [18, с. 9 вступу].

Ми вважаємо, що історія українського національного права як процес і є правовою традицією українського народу у широкому значенні термінологічного словосполученню “правова традиція”. Відтак необхідно розмежовувати історію державно-правових явищ на території сучасної України та власну правову традицію українського народу – процес становлення та розвитку правової реальності, невіддільний від етногенезу українського народу. Наперед застережемо, що правова традиція українського народу включає також і ті елементи, які ввійшли до неї органічно внаслідок взаємодії з іншими етнічними спільнотами, як тими, що проживали на

сусідніх територіях, так і тими, що проживали на одній території з українським народом як етнічним цілим.

Для вирішення питання про діалектичні стадії становлення правової традиції українського народу важливою є первинна історична періодизація відповідного процесу. М. Чубатий виокремлює три доби: земська або княжа - до половини XIV ст.; литовсько-руська доба - до кінця XVI ст.; козацька доба - XVII-XVIII ст.ст. Останню, четверту добу, М. Чубатий пов'язував з "повстанням української держави 1917 р. а змістом її було б обов'язуюче державне право на Україні в останніх роках і нині" [19, с. 10 вступу].

М. Чубатий з'ясує і причини недостатнього визнання правової культури українського народу: „Коли однак на сім поли нічого не зроблено, коли доси немає у нас і одного хочби короткого, систематичного підручника історії права українського – то причини лежать у сих обставинах, серед який доси жив наш нарід. Не було у нас своїх університетів, які плекали б науку свого національного права, який то предмет на правничих виділах всіх університетів займає передове місце” [20, с. 10 вступу].

Ми вважаємо за необхідне звернути увагу на те, як М. Чубатий розкриває історико-правове значення інституту козакування: “Під кінець XVI в. за Баторого появляється в поняття польського державного права на українських землях інститут козакування або сума деяких прав для людей, що “ходили в козаки”. Узнаючи козакування правовим інститутом підготовлювано нові публічно-правні поняття а життя підготовило і нову добу в історії українського права” [21, с. 11 вступу]; “Інститут козакування по польському публічному праву признавав деякі управлення навіть для панцизняних селян-кріпаків, що робили пограничну військову службу. Переворот Хмельницького революційним шляхом поширив його на всю людність України. Сей інститут, що давав рівноте перед правом всій людности як козакам, став на початку сьої доби основою в організуванню козацької держави” [22, с. 11-12 вступу].

Далі М. Чубатий вказує на занепад публічного права (ліквідація у 1784 р. Малоросійської колегії) та приватного права, зокрема припинення застосування норм Литовського статуту на початку XIX ст. Проте “українська правова культура не маючи свого викладника у власній державі жиє як юридичний звичай у побуті українського народу” [23, с. 12 вступу].

Зрештою, в цьому полягає особливе історико-правове значення другої підсистеми: попри домінування іноетнічних чинників у першій, друга зберігала власну неповторність і правову автономію. Іншими словами, діалектика першої та другої підсистем правової системи сприяла збереженню та розвитку правової традиції українського народу в умовах втрати власної державності.

Визначивши, що з початку XIX ст. українська правова культура існувала як юридичний звичай у побуті українського народу (абсолютну більшість якого тоді, як і ще сто років потому становили селяни), М. Чубатий характеризує звичай як джерело права.

Попри висвітлення у спеціальній науковій літературі, зокрема з теорії та історії держави і права та порівняльного правознавства, розроблених теоретичних концепцій звичаєвого права (правового звичаю) як джерела права, проаналізуємо відповідні погляди М. Чубатого, оскільки його теоретична модель адаптована до дослідження правової історії саме українського народу з її конкретно-історичною специфікою.

У межах свого дослідження, яке має характер історико-правового дискурсу, М. Чубатий розглядає іноетнічні впливи на вітчизняну правову традицію. зокрема у зв'язку з прийняттям християнства та рецепцією візантійського права: “Християнство на полі права привело у нас великий переворот. 1) Наше звичаєве право мало багато понять, які стояли в суперечності з християнськими поняттями, як: розвід, многоженство, наложництво і тд. і прихід християнства модифікував наше звичаєве права. 2) На Україні приходять духовенство зі своїми церковними канонами і своїм окремим судівництвом і в цьому напрямі вони не хотіли підчинитися звичаєвому праву, але принесли зі собою готові свої збірники як церковного так і світського права” [24, с. 20].

Наслідки рецепції М. Чубатий оцінює так: “Рецеповане візантійське право збагатило українське право новим правовим поняттям, а через поширення по Україні чужих збірників права, право уодностайнилося; бо треба піднести, що досі кожда земля мала своє звичаєве право, кожде племя на Русі мало свій обичай, доперва введення чужих збірників а рівночасне поширення з ними “Руської Правди” як збірника українського права надало цілій київській державі право спільне для всіх земель. Все таки на заході рецепція чужого римського права оставила по собі глибші сліди, чим у нас, прим. у Німеччині римське цивільне право зовсім виперло германське цивільне право... У нас рецепція чужого права (візантійського) так сильно не зазначилася, а зміни були лиш незначні і то лиш конечні. Завдячити треба сильному привязанню славянського елемента до свого звичаєвого права і консерватизмови українських племен” [25, с. 24].

У підрозділі 4.1 “Протокодифікації у галузі цивільного права в Україні” свого навчального посібника Є.О. Харитонов коротко висвітлює історію систематизації цивільного права, наголошуючи, зокрема, на таких позиціях:

- за своєю суттю Статути Великого князівства Литовського були результатом використання і творчої переробки місцевого звичаєвого права, литовського, німецького, польського цивільного законодавства. При цьому були враховані і відіграли роль методологічного підґрунтя принципи та ідеї римського права;

- значення Статутів визначається не тільки їхнім змістом, а й тим, що вони вплинули на розвиток законодавства в Україні, Московській державі і Російській імперії. Так, Старий статут був використаний при створенні Соборного уложення 1649 р. у Московському царстві, Новий – залишався чинним у Київській, Подільській та Волинській губерніях аж до 1840 р. [26, с. 156].

Нами висувається гіпотеза, що правовий досвід Литовського періоду, з огляду на його неповторність та конкретно-історичну унікальність, органічність процесам етногенезу українського народу та вплив на подальший правовий розвиток є фактом, який зумовлює концептуальну складність та неоднозначність суджень про цивілізаційну належність правової традиції українського народу, зокрема про її входження до тієї чи іншої правової сім'ї.

Правовий досвід Литовської доби став вихідним матеріалом для формування етноправового стереотипу поведінки, який визначає сучасну ідентичність українського народу. У козацькому періоді етногенезу українського народу литовсько-руська соціонормативна культура була перетворена відповідно до нових історичних умов і у такому – перетвореному – вигляді визначила той етноправовий стереотип поведінки, еволюція якого і становить правову традицію українського народу у запропонованій нами інтерпретації. Подальшими напрямками дослідження проблеми, порушеної у

даній статті, є: з'ясування впливу литовсько-руської доби на визначення цивілізаційної приналежності правової традиції українського народу та правової системи України; історіографічне дослідження концепцій, в яких розглядається зв'язок правової культури Литовської доби та наступних періодів вітчизняної історії.

Список використаних джерел та література:

1. Кокорудз І. Взаємини між старорускими законодатними пам'ятниками. — Львів, 1899. — 86 с.
2. Там само.
3. Там само.
4. Там само.
5. Там само.
6. Там само.
7. Там само.
8. Там само.
9. Там само.
10. Там само.
11. Там само.
12. Там само.
13. Там само.
14. Там само.
15. Там само.
16. Там само.
17. Огляд історії українського права по запискам за вкладами проф. Др. М.Чубатого на Тайнім Українськім Університеті у Львові в 1920–1923 рр. II. Поширене видання // Історія джерел та державного права. — 1922. — Ч.1, 2. — 321 с.
18. Там само.
19. Там само.
20. Там само.
21. Там само.
22. Там само.
23. Там само.
24. Там само.
25. Там само.
26. Харитонов Є.О. Вступ до цивільного права України: Навч. посібник — К.: Істина, 2006. — 288 с.

Лобода Ю.П. Значение правового опыта Литовской эпохи для формирования правовой традиции украинского народа.

В данной статье автор рассматривает Литовскую эпоху как фундаментальный материал для формирования и развития правовой традиции украинского народа. Тот правовой опыт, который сформировался в данное время, служит необходимым компонентом для формирования этноправового стереотипа поведения, который, в свою очередь, определяет неповторность и уникальность украинского народа.

Ключевые слова: правовая традиция, правовой опыт, правовая культура, Литовская эпоха, украинский народ.

Loboda Ju.P. The meaning of the legal experience of Lithuanian period for growing of the ukrainian law tradition.

The author considers the fundamental role of the Lithuanian period for the growing and development of the ukrainian legal tradition. The legal experience, formed in the given epoch,

was the obvious and irreplaceable part for the process of growing ethnical legal stereotype of behavior, which makes the ukrainian people unique.

Key words: legal tradition, legal experience, legal culture, Lithuanian period, ukrainian people.

Надійшла до редакції 10.11.2008 р.